

NABI JUNIS – ŚLADY OBCEGO PROROKA. BLISKOWSCHODNIE TRADYCJE LOKALNE ZWIĄZANE Z HISTORIĄ PROROKA JONASZA

ABSTRACT: The Prophet Jonah enjoys special esteem among both Christians and Muslims in the Middle East. Over the centuries more than 20 places were established as being associated with his worship. Many of them still function to this day. This article is devoted to the three mosques erected in places that various traditions indicated as the Prophet's burial site. The oldest known sanctuary of Jonah was built in Gath-Hepher, the hometown of the Prophet, now identified with a Palestinian village Meshhed. St. Jerome already mentioned it in the fourth century, probably referring to the local Jewish tradition. Unfortunately, no one today can confirm Jonah's place of worship in Meshhed. The author tries to discover the reasons for this while describing the history of Jonah's two other sanctuaries. The first of these is Halhul near Hebron, mentioned for the first time in 1173, that is, during the Crusades to the Holy Land, then rebuilt as a mosque that still functions, recently with great trouble, to this day. The second sanctuary, until recently, was in Mosul, on one of the hills that now covers the ruins of ancient Nineveh. One may learn about Jonah's worship at this place from documents dated to the 6th / 7th century when there was a church dedicated to the prophet, converted in later centuries to a mosque and finally blown up by ISIS fighters in 2014. All three places of worship show the complicated historical weave of the followers of the three monotheistic religions in this region, not only in the distant past but today too.

KEYWORDS: Nabi Yunis (or Nabi Yunus, Nebi Yunis etc.), prophet Jonah, Niniveh, Halhul, Mashhad (or Meshhed)

Przy okazji wizyty w Izraelu w ubiegłym roku, pojechałem do niewielkiej palestyńskiej miejscowości opodal Nazaretu – Maszhad. Miejscowość ta utożsamiana jest dość zgodnie z Gat-Hefer, czyli miejscem narodzin proroka Jonasza wzmiankowanego w Księdze Królewskiej. Już w IV w. św. Hieronim pisze o znajdującym się tam grobie proroka. Fakt ten potwierdza także wielu podróżników i pielgrzymów, a w ostatnich wiekach także badaczy odwiedzających to miejsce. Gdy jednak próbowałem odnaleźć grobowiec, dowiedziałem się, że żadnego grobu Jonasza tu nie ma, kiedyś był, ale „Nabi Yunis is gone”¹. Po długich negocjacjach udało mi się przekonać miejscowego imama, żeby pozwolił swojemu pomocnikowi na sfotografowanie wnętrza współczesnego meczetu. Jako dawny meczet Jonasza wskazano mi stary budynek służący obecnie jako magazyn przycementarny. Niczego więcej nie udało mi się dowiedzieć. Zaskoczony bardzo agresywną reakcją na moje pytania o grób Jonasza, zacząłem dociekać możliwych przyczyn tego stanu rzeczy.

W sumie udało mi się odnaleźć 23 sanktuaria albo miejsca „kultu” Jonasza. Przy czym „kult” rozumiem tu jako pewne tradycje, zachowania, praktyki (nie zawsze formalne)

¹ Arabska Wikipedia wspomina o „Jaskini Proroka pod starym meczetem” ar.wikipedia.org/wiki/المشهد_القريّة [16.05.2017].

związane z pamięcią o Jonaszu. Większość tych sanktuariów czy miejsc zachowała się jedynie w dokumentach. Niektóre jednak przetrwały albo nawet funkcjonują do dzisiaj.

W niniejszym opracowaniu chciałbym przedstawić trzy spośród nich, chyba najbardziej znaczące, a przy okazji charakterystyczne dla napięć, jakie pojawiają się wokół niektórych arabskich sanktuariów postaci biblijnych². Przy okazji miejsca te są ilustracjami bardzo interesujących historii powstawania lub przejmowania tradycji kultowych w środowisku muzułmańskim.

MASZHAD

Pierwszym z sanktuariów jest, wspomniany już na wstępie, grobowiec proroka Jonasza w jego rodzinnym Gat-Hefer utożsamianym obecnie z palestyńskim Maszhad. Nazwa tej miejscowości oznacza „grób świętego męża/świadka”. Jest więc prawdopodobnie potwierdzeniem najstarszej ze znanych nam tradycji lokalizacji grobu proroka, odnotowanej już w IV w. we wstępie do Komentarza do Księgi Jonasza św. Hieronima³. Wprawdzie Hieronim nie podaje źródła informacji o lokalizacji grobu Jonasza, ale ponieważ na tę samą miejscowość wskazują także późniejsze źródła rabiniczne, nazywając ją Gobebatha Sepphoris, może to sugerować, że Hieronimowa lokalizacja grobu Jonasza była lokalną tradycją żydowską⁴. Tradycja ta podtrzymywana była także w okresie fatymidzkim oraz królestwa Jerozolimskiego, co potwierdza w 1047 roku perski pielgrzym Nasir Chusrau.⁵

² Przez muzułmanów czczonych jest ok. 50 postaci znanych nam z Biblii hebrajskiej.

³ Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza* (*Commentarius in Ionam*, tłum. L. Gładyszewski), Wydawnictwo WAM, Kraków 1998, s. 85. Informację tę uzupełnia jednak zaraz: „Inni wprawdzie utrzymują, że on [Jonasz] urodził się i pochowany został w pobliżu Diospolis, to jest Liddy; nie dostrzegają oni jednak, że dodane tu Ofer służy do odróżnienia od innych miast o nazwie Get, które obecnie jeszcze wskazuje się w pobliżu Eleuteropolis lub Diospolis”.

⁴ *Genesis Rabba* 98,11, tłum. Harry Freedman, The Soncino Press, London 1939, s. 956; *Ecclesiastes Rabbah* 7,11; *P. Kil'ayim* 9,32b (= *P. Ketubot* 12,35a); *P. Shevi'it* 6,36c (jako Hefer). Wszystkie lokalizacje patrz: Michael Avi-Yonah, *Map of the Roman Palestine*, Government of Palestine, London–Oxford 1940, s. 33. Na temat późniejszych przekazów żydowskich podróżników patrz: Mordechai Ish-Shalom, *Qivrey Avot: le-Heqer Mesorot ha-Qevarim ha-Ivriyyim be-'Erez Yisra'el*, Jerusalem 1948, s. 77nn. oraz Eliakim Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte des XIIIe, XIVe, XVe, XVIe et XVIIe siècle, traduits de l'hébreu, et accompagnés de tables, de cartes et d'éclaircissements*, A. Vandale, Bruxelles 1847. W tej publikacji zamieszczony jest m.in. opis grobów świętych („Description de tombeaux sacrés”) Rabi Jakoba z Paryża z 1258, który grób Jonasza widział w Tyberiadzie – w przypisie wymienione są także inne lokalizacje podawane przez podróżników żydowskich, ale opatrzone komentarzem (przypis 88, s. 211): *ce qui prouve que ces voyageurs n'étaient pas prophètes* („co dowodzi, że ci podróżnicy nie byli prorokami” – w odróżnieniu od Rabi Jakoba).

⁵ Nasir-I-Khusrau, *Diary of a Journey Through Syria and Palestine*, przeł. Guy Le Strange, The Palestine Pilgrims' Text Society, London 1888, t. IV, s. 19. Istnieją także świadectwa lokalizacji grobu Jonasza w samej Kanie Galilejskiej. Np. według relacji Al-Harawiego miał się tam znajdować „Maqām Yūnus” oraz „grób jego syna”, por. ‘Alī Ibn Abī Bakr Harawī, *Guide des lieux de pèlerinage*, tłum. i wyd.: Janine Sourdel-Thomine, Institut Français de Damas, Damas 1957, 52 [20]. E. Carmoly, op. cit., s. 256n, przytacza świadectwo rabiego Izaaka Chelo z 1333, który potwierdza lokalizację grobowca Jonasza w Kanie Galilejskiej: „Arabowie zbudowali tu piękny meczet nad grobem tego męża Bożego” i dodaje: „Jonasz jest jednym z siedmiu proroków pochowanych w Palestynie, których groby są znane”. Pisz także o Maszhadzie, jako bibijnym Gat-Hefer i miejscu pochodzenia Jonasza, ale ani słowem nie wspomina o grobie Jonasza w tym miejscu. Jako ciekawostkę można wspomnieć, że E. Carmoly przytacza przy okazji pewną opowieść o bogatym mieszkańcu Kany, muzułmaninie nienawidzącym Żydów, który przechodząc obok grobowca Jonasza, spotkał samego proroka, uzbrojonego i o straszliwym

oraz ok. 100 lat później żydowski pielgrzym z Hiszpanii rabi Benjamin z Tude-
li⁶. Ciekawą wzmiankę o Kanie i Maszhadzie zostawił w 1718 r. Olfert Dapper⁷.
Pisze on:

Kana Galilejska [...] półtora mili stąd na zachód ma znajdować się grób proroka
Jonasza. I jest tam, według Doubdana⁸, na tym grobie wyryty wieloryb wypływający
Jonasza. Quaresmius jednak lokalizuje go o około godziny drogi od Nazaretu, w wiosce
Michtith⁹, która ma być równocześnie jego ojczyzną i miejscem pochówku i gdzie również
stoi meczet. Turcy bardzo często tego proroka i nie pozwalają wchodzić tam chrześcijanom
inaczej jak tylko bez butów, żeby oglądać grób¹⁰. Nestorianie uważają, że Jonasz został
pochowany w Chaldei, w mieście Niniwa [...] Między Kaną Galilejską a Nazaretem
wskazywane są 3 albo 4 ślady stóp w skale, głębokie na ponad 4 palce, które uważane
są za odciski stóp Jonasza.

Victor Guérin pisze o Maszhadzie: „[...] czci się tam w małym meczecie grobowiec
przykryty zielonym sukniem i zawierający, jak się mówi, szczątki proroka Jonasza. Taka
tradycja jest przyjęta pośród miejscowych muzułmanów, a także chrześcijan z Nazaretu.
Jeśli tradycja ta ma podstawy, to Maszhad¹¹ jest starożytnym Gat-Hefer [...] wzmianko-
wanym w Księdze Jozuego, jako to, które znajdowało się na granicy plemienia Zabulona”.

W 1929 roku F. Albright wstępnie zbadał Khirbet ez-Zurrâ⁶ na południowym skraju
miasteczka. W raporcie donosi on, że znalazł tam ślady osadnictwa z okresu wczesnego
żelaza I i II. O grobie Jonasza w tej okolicy nic nie wspomina¹². W samym centrum
Maszhadu nigdy nie prowadzono badań archeologicznych.

Na początku lat osiemdziesiątych XX w. okolice Maszhadu (m.in. Khirbet ez-Zurrâ⁶)
badał również Zvi Gal. W wyniku badań powierzchniowych zebrał on pozostałości cera-
miki z okresu brązu (od wczesnego do późnego), okresu żelaza I i II, późnego okresu
perskiego i rzymsko-bizantyjskiego¹³. Kolejne badania w bezpośredniej okolicy Maszhadu

wyglądzie, który stwierdził, że idzie bronić swojego ludu przed złem. Od tego czasu mężczyzna ten
nie tylko nie uczynił nic złego żadnemu Żydowi, ale stał się ich wielkim przyjacielem.

⁶ Benjamin z Tudei, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, tłum. A. Asher, A. Asher & Co.,
New York 1907, t. 1, s. 80. Patrz także: www.sacred-texts.com/jud/mhl/mhl20.htm [15.09.2016].

⁷ Olfert Dapper, *Exoticus Curiosus Das ist, des viel-belesenen Hn. Odoardi Dapperi Africa-
America- und Asiatische Curiositäten, So in den Drey Haupt-Theilen der Welt verwundernd vorkommen*,
Palaestinae oder gelobten Lande, Galilaea, Judaea und Idumaea, t. 2 Asia, Rohrlach, Frankfurt–Leipzig
1718, s. 174n.

⁸ Jean Doubdan w *Le voyage de la Terre-sainte*, Clousier, Paris 1657, s. 584 nie podaje takiej
informacji. Nieco wcześniej wspomina on jednak, że idąc w stronę Kany z Nazaretu przechodził
przez okolicę, w której w czasach Hieronima miał się znajdować grób Jonasza, ale widział tylko
jakieś ruiny. Od niego pochodzi także informacja o rzekomych odciskach stóp proroka.

⁹ Patrz także: Rabbi Joseph Schwarz, *Descriptive Geography and Brief Historical Sketch of
Palestine*, A. Hart, Philadelphia 1850, s. 89n.

¹⁰ J. Doubdan, op. cit., s. 585, opisuje w swojej relacji, że w Kanie kobiety i dzieci obrzuciły
go kamieniami.

¹¹ W wersji francuskiej ‘El-Mechhed’. Victor Guérin, *Description Géographique Historique et
Archéologique de la Palestine*, cz. III („Galilée”), t. I, Imprimé par autorisation de l’empereur à l’Imp.
impériale Paris 1880, s. 166.

¹² William Foxwell Albright, *New Israelite and Pre-Israelite Sites: The Spring Trip of 1929*,
„Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, 35 (Oct., 1929), s. 8.

¹³ Zvi Gal, *Lower Galilee during the Iron Age*, Eisenbrauns, Winona Lake 1992, s. 18.

miały miejsce w latach 1992, 1995, 2007, 2011¹⁴. Nie zmieniły jednak obrazu uzyskanego na podstawie badań z lat 80.

Uwagę zwraca brak ceramiki z okresu żelaza III (731–539 p.n.e.), co może świadczyć, że miejsce to zostało opuszczone, podobnie jak większość miejscowości w Galilei, po kampanii Asyryjczyków w drugiej połowie VIII w. przed Chr. Fakt ten każe się zastanowić, na ile jest możliwe, aby grób proroka związanego z Jeroboamem II (786–746 p.n.e.), lub chociażby pamięć o nim, przetrwały na bezludziu przez cały okres asyryjski i babiloński, czyli 200 lat? A praktycznie znacznie dłużej, bo z okresu perskiego pochodzą zaledwie śladowe ilości ceramiki, a nie znaleziono w ogóle śladów zamieszkania w okresie helłeńskim. Można zaryzykować stwierdzenie, że miejsce to, po inwazji asyryjskiej, nie było trwale zasiedlone aż do I w. p.n.e. (panowanie Hasmoneuszy)¹⁵. Daje to w sumie ok. 700 lat przerwy w zasiedleniu. Oczywiście nie przesądza to o niczym, ale z pewnością stanowi pewną poszlakę pomagającą określić możliwy początek tradycji o grobie Jonasza w Maszhadzie. Miejscowość ta odżywa w okresie rzymskim. Bijące przy niej źródło zasilalo akwedukt prowadzący wodę do Cippori, a przede wszystkim na znaczeniu nabrała przechodząca przez Maszhad droga łącząca region J. Galilejskiego z Akko. Być może właśnie wtedy zrodziła się tradycja, o której pisał św. Hieronim oraz późniejsi, wędrujący tą drogą rabini. Tradycja ta, mimo dość skąpych źródeł, utrzymywała się aż do ostatnich lat, kiedy to pod wpływem wydarzeń z Halhulu czy Mosulu, a przede wszystkim obaw o próby aneksji sanktuarium przez Izrael¹⁶, lokalni mieszkańcy uznali, że lepiej o niej zapomnieć.

HALHUL

W centrum niewielkiego miasteczka Halhul¹⁷, położonego 5 km na północ od Hebronu, znajduje się meczet Nabi Junis (proroka Jonasza)¹⁸. Meczet wznosi się na szczycie wzgórza Jonasza, najwyższego zamieszkanego wzniesienia na tzw. Terytorium Zachodnim (West Bank) – 1030 m n.p.m. Sama nazwa „Halhul” ma się podobno wywodzić od rocznego pobytu proroka Jonasza w tym miejscu. Arabskie *hl hwlā* „żył/przebywał” i „(przez) rok” miało się z czasem przekształcić w nazwę miejscowości (*حلول* *hlhwl*)¹⁹. Do tej pory nie przeprowadzono w tym miejscu żadnych badań archeologicznych. Przy rekonstrukcji historii tego miejsca zdani jesteśmy więc niemal wyłącznie na źródła pisane.

Pierwsza nowożytna wzmianka o Halhulu i o grobie Jonasza w tym miejscu pochodzi z 1173 r., czyli z okresu, kiedy te ziemie podlegały Królestwu Jerozolimy. Znajdujemy ją w zapiskach perskiego podróżnika znanego jako Ali z Heratu²⁰ w jego dziele „Miejsca

¹⁴ Raport końcowy z badań w 2011 patrz: www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2109&mag_id=119 [15.09.2016].

¹⁵ Jonathan L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence*, Trinity Press International, Harrisburg 2002, s. 206n.

¹⁶ Tak jak np. w przypadku Nabi Samuel.

¹⁷ W mieście tym umiejscawia się także groby proroków Gada i Natana.

¹⁸ Obok meczetu Jonasza w wiosce Halhul w najbliższej okolicy znajdują się jeszcze 23 inne meczety, por. www.halhul-city.ps/site/index.php/2010-01-10-07-53-47 [18.08.2016].

¹⁹ *Halhul Town Profile*, The Applied Research Institute – Jerusalem, Jerusalem 2009, s. 6. Inni nazwę Halhul rozumieją jako ‘drżenie’ (z zimna lub strachu).

²⁰ ‘Alī Ibn Abī Bkr Ḥarawī (zm. 1215).

pielgrzymowania..²¹. Notatka ta pozwala przypuszczać, że grób (*qabr*²²) przypisywany Jonaszowi istniał w tym miejscu zanim pojawił się tutaj meczet. Odwrotnie niż np. cenotaf Mojżesza w pobliżu Jerycha (Nabi Musa). Nie można wprawdzie całkowicie wykluczyć możliwości, że pamięć o proroku Jonaszu trwała tutaj jeszcze przed okresem wypraw krzyżowych, ale z drugiej strony nie wskazują na to żadne przesłanki.

O wybudowaniu w tym miejscu minaretu w 1226 (AH 623) pisze z kolei Mudżir al-Din²³. Przy okazji wspomina, że Matatiasz, ojciec proroka Jonasza, pochowany jest w pobliskim Bait Amur²⁴.

Data wybudowania meczetu w Halhulu pozostaje tajemnicą. Mógł on istnieć w tym miejscu jeszcze przed 1226, ale równie dobrze mógł zostać wybudowany znacznie później. Niektórzy podróżnicy dostrzegali w nim podobieństwo do kościoła, co mogłoby świadczyć o jego chrześcijańskich korzeniach. Należy tutaj jednak wyraźnie zaznaczyć, że były to wyłącznie wrażenia nie poparte żadnymi dowodami²⁵. Wybudowany tutaj ostatecznie meczet wraz z minaretem był w późniejszych czasach wielokrotnie przebudowywany i odnawiany²⁶. Wydaje się prawdopodobne, że mury bezpośrednio otaczające cenotaf Jonasza, przynajmniej w jakiejś części, stanowią pozostałość tej właśnie, najstarszej budowli. Dobudowana do niej część stanowiąca salę modlitewną, wydaje się budowlą z okresu otomańskiego, powstałą pomiędzy 1735, kiedy to miejsce odwiedził mufti Jerozolimy Muhammad bin Muhammad al-Khalili, a wizytą w tym miejscu Edwarda Robinsona w 1838.

O licznych pielgrzymkach do Halhulu wspomina, odwiedzający to miejsce kilkakrotnie (ostatni raz w 1344), Al-ʿUmari²⁷. Pisze on m.in. o kopule przykrywającej grobowiec Jonasza²⁸. Istnienie w tym miejscu meczetu proroka Jonasza odnotował także wybitny uczony arabski z Damaszku, szejk Abdul-Ghani al-Nabulusi²⁹, który odwiedził Halhul w 1689–90 (1101 AH): „dotarliśmy do wioski Halhul, aby odwiedzić Proroka Yunusa,

²¹ ʿAlī Ibn Abī Bkr Harawī, *Guide des...*, op. cit., 70 [29]. Krytyka różnych wydań relacji Al-Harawiego patrz: Shemuel Tamari, *The Nabi Yunus Masjid in Halhul (Judea): an investigation of the prophet Yonah cult in Islam*, „Annali”, Istituto Universitario Orientale, 1984, t. 44 nr 3, s. 386.

²² S. Tamari sugeruje, że wyrażenie użyte przez Al-Harawiego może oznaczać nie grób, ale cmentarz. Patrz: S. Tamari, op. cit., s. 392. Faktem jest, że wokół grobów muzułmańskich świętych lub proroków tworzyły się z czasem cmentarze.

²³ Mġid al-Dīn (1456–1522). Należy tutaj podkreślić, że relacja Mudżir al-Dina nie musi jednoznacznie świadczyć o istnieniu w tym miejscu meczetu w 1226.

²⁴ Mġid al-Dīn, *Awš aġlīl*, Cairo 1283 (AD 1866), s. 142 (za: G. Le Strange, op.cit., s. 447n.).

²⁵ Patrz: Johann Nepomuk Sepp, *Neue hochwichtige Entdeckungen auf der zweiten Palästinafahrt*, Huttler, München 1896, t. II, s. 200 oraz Andreas Evaristus Mader, *Altchristlichen Basiliken und Lokaltraditionen in Südjudäa*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1918, s. 37.

²⁶ Yusuf al-Natsheh, *Mosque of Nabi Yunus (Prophet Jonah)*, in: *Discover Islamic Art*, Museum With No Frontiers, www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;pa;Mon01;12;en [17.08.2016]. Patrz także: Mahmoud Hawari, Yusuf Natsheh, Nazmi Al-Ju'beh, *Pilgrimage, Sciences and Sufism: Islamic Art in the West Bank and Gaza*, seria Islamic Art in the Mediterranean, Museum With No Frontiers 2014, s. 194n.; S. Tamari, op. cit., s. 373–397.

²⁷ Šihāb al-Dīn Abū al-ʿAbās Aḥmad bn Faḍl Allāh al-ʿUmarī (zm. 1349). Augustin Sébastien Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, J. Gabalda et Cie, Paris 1951, s. 57.

²⁸ Patrz: Al-ʿUmari, *Masālik al-Abyār fi Mamālik al-Amṣār*, Aḥmad Zakī Bāšā, Al-Qāhira 1924, t. I, s. 176. Rzecz o tyle zastanawiająca, że w najstarszych zachowanych fragmentach obecnego meczetu wokół grobu proroka nie ma nawet śladu konstrukcji mogących podtrzymywać kiedyś kopułę.

²⁹ ʿAbd al-Ġnī al-Nablsī (1641–1731).

niech pokój będzie z nim, syna Mattaja, i zobaczyliśmy tam meczet i minaret i jego sanktuarium. Tak jak mówił Harawi w Halhulu, jest grób Yunusa³⁰.

O istnieniu meczetu Jonasza w Halhulu wspomina także Odoryk (1320)³¹ oraz odwiedzający te tereny w podobnym okresie Ibn-Battuta (1304–1377)³².

W 1841 r. Edward Robinson donosi o „zrujnowanym meczecie zwanym Nabi Yunas, który wygląda raczej jak wiejski kościół z Nowej Anglii”³³. W 1847 r. John Wilson wspomina wizytę w tym miejscu zupełnie inaczej: „Halhul [...] gdzie znajduje się meczet i ruiny [...] jest celem żydowskich pielgrzymek i znane jest jako miejsce pochówku [proroka] Gada Widzącego”³⁴. W 11 lat po swoim pierwszym raporcie E. Robinson dodaje w 1852, że w Halhulu znajduje się stary meczet w złej kondycji, a obok niego wznosi się wysoki minaret, z którego można dostrzec okoliczne wioski. Meczet ten wydał mu się przerobionym kościołem, ale przyznaje, że nie ma na to dowodów. Do środka nie został wpuszczony³⁵. O zakazie wstępu do meczetu wspomina także francuski podróżnik Victor Guérin, który odwiedził Halhul w 1863. Obok innych osobliwości tej wówczas niewielkiej osady wymienia także meczet proroka Jonasza, który według mieszkańców miał kryć sarkofag ze szczątkami proroka³⁶.

Ciekawa zmiana następuje w opisie Condera i Kitchenera z 1874 (czyli 22 lata po wizycie E. Robinsona), którzy meczet w Halhulu określają jako: „budowlę nowoczesną, wzniesioną na skalnej platformie, która wydaje się być sztucznie podwyższona”. Wspominają oni także ślady mozaikowej posadzki kościoła widoczne na jednym z podwórek w Halhulu oraz liczne groby w samym miasteczku oraz jego okolicy³⁷.

Reasumując o grobie Jonasza w wiosce Halhul wspomina się od roku 1173 (Al-Harawi). O budowie minaretu w 1226 wspomina Mudżir al-Din. Kolejne wzmianki o dokonanej rozbudowie lub przebudowie tego miejsca pochodzą z lat 1689 (Al-Nabulusi) i 1841 (E. Robinson). Zachowały się także dwie późniejsze inskrypcje świadczące o przebudowie meczetu. Pierwsza z 1938, druga z 1974.

³⁰ Wg rysu historycznego miasta na oficjalnej stronie Halhulu: www.halhul-city.ps/site/index.php/2010-01-11-06-02-14 [31.01.2017].

³¹ Patrz: J.C.M. Laurent (red.), *Peregrinatores Medii Aevi Quattuor*, Leipzig 1864, s. 154, cap. XLIV.

³² Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa. 1325–1354*, tłum. S. Lee, Psychology Press, London 1829, s. 20.

³³ Edward Robinson, *Biblical researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea. A journal of travels in the year 1838*, Crocker, Boston 1941, t. I, s. 319.

³⁴ John Wilson, *Lands of the Bible*, William Whyte and Co., Edinburgh 1847, t. 1, s. 384. O grobie Gada jako pierwszy wspomina w XIV w. żydowski pielgrzym Isaac Chilo (por. 1Sm 22,5; 2Sm 24,11n). Tradycja ta była podtrzymywana przez miejscową gminę żydowską, o istnieniu której w miejscowości Halhul wspomina jeszcze w 1333 r. żydowski podróżnik Izaak Hilu z Aragonii. Patrz: Julius [Juda] David Eisenstein (wyd.), *A Compendium, of Jewish Travels*, Y.D. Aizenshtain, New York 1926, s. 73.

³⁵ E. Robinson, op. cit., s. 281.

³⁶ V. Guérin, op. cit., s. 284n.

³⁷ Claude Reignier Conder, Horatio Herbert Kitchener i in., *The survey of western Palestine: memoirs of the topography, orography, hydrography, and archaeology*, Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1881, t. 3, s. 329n. Patrz: Claudine Dauphin, *La Palestine byzantine, Peuplement et Populations*, BAR International Series 726 (po francusku), tom III: Catalogue, British Archaeological Reports, Oxford 1998, s. 937.

Swoj obecny kształt meczet przybrał w okresie pomiędzy połową XIX w. (po wizycie E. Robinsona) a latami 1974–79³⁸, zawiera jednak elementy poprzednich meczetów, z meczetem z okresu Ajjubidów włącznie. Cenotaf proroka Jonasza znajduje się pod poziomem głównym. Dotarcie do niego możliwe jest jedynie z jego wnętrza. Poziom dolny, na planie kwadratu, otoczony jest z trzech stron portykami, z których każdy podtrzymywany jest przez trzy podpory dające początek sklepieniu krzyżowemu. W portykach znajdują się okna umożliwiające zajrzenie do krypty grobowej zwieńczonej sklepieniem kolebkowym. Sam cenotaf proroka Jonasza przykryty jest zgodnie ze zwyczajem zielonym materiałem³⁹. Imię proroka wyszyte jest na tkanym kilimie jedwabnym (*kiswa*)⁴⁰ zawieszonym nad oknem zachodnim. Grobowiec proroka to konstrukcja drewniana zawierająca komorę grobową w krypcie pod meczetem. Do grobowca nie ma dostępu ani dla zwiedzających ani dla pielgrzymów.

Grób proroka nie jest skierowany jak to jest w zwyczaju w tego typu muzułmańskich sanktuariach grobowych w stronę *qibli*, ale na południowy-zachód. Niektórzy wywodzą stąd wniosek, że sam grobowiec pochodzi jeszcze z okresu przedmuzułmańskiego, podobnie zresztą jak kilka innych grobów odnalezionych w tym miejscu podczas różnych prac budowlanych.

Miejsce to słynie wśród miejscowej ludności z cudów i stanowi centrum życia religijnego i kulturalnego w okolicy. Stanowi jednak także jeden z bardzo wielu punktów zapalnych w relacjach z ortodoksyjnymi żydami wspieranymi przez władze Izraela. 28 lutego 2012 doszło do profanacji meczetu oraz zamieszek ortodoksów i policji z miejscową ludnością. Według relacji lokalnego imama co chwila dochodzi w tym miejscu do prowokacji i nacisków⁴¹. Być może jest to jeden z powodów, dla których mieszkańcy galilejskiego Maszhadu pożegnali się z prorokiem Jonaszem.

MOSUL/NINIWA

Trzecie i najsłynniejsze sanktuarium proroka Jonasza, znajdowało się jeszcze dwa lata temu na przedmieściach Mosulu, na tellu przykrywającym ruiny starożytnej Niniwy. To właśnie tutaj, w murach wczesnochrześcijańskiego kościoła pochowano wschodnio-syryjskiego patriarchę Henaniszio I (koniec VII w.). Najprawdopodobniej to właśnie otoczony czcią grób patriarchy stał się z czasem załączkiem legendy o pochowaniu w tym miejscu proroka Jonasza⁴², na wzgórzu, na którym kiedyś stać miała pogańska świątynia zburzona

³⁸ Obecnie meczet może pomieścić nawet 5000 wiernych (populacja Halhulu w 2007 to ok. 22.500 mieszkańców).

³⁹ Jedną z takich narzut na cenotaf ufundował sultan Inal (1453–1460) – Moshe Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, t. 5: H-I, Brill, Leiden 2013, s. 181.

⁴⁰ Styl wykonania tkaniny pozwala datować ją na późny okres ottomański (okres panowania sultana Abd al-Hamida?). Porównaj podobne kilimy w sanktuarium w Hebronie (Yusuf al-Natsheh, op. cit. [dostęp 17.08.2016]).

⁴¹ Patrz np. relację: www.maskawaih.com/v3/blog/2013/02/28/what-was-jerusalem-worth/comment-page-1 [23.09.2016].

⁴² Tak np. Archdale King, *The Rites of Eastern Christendom*, t. 2, Gorgias Press, Rom 1948, s. 301; Christoph Baumer, *The Church of the East*, I.B. Tauris, London 2006 i wielu innych. Wprawdzie nie mamy żadnego dowodu na kult Jonasza w samym kościółku na wzgórzu jego imienia w Mosulu, ale kult Jonasza wśród miejscowych chrześcijan niewątpliwie istniał już wówczas i trwa do dzisiaj. Jednym z jej przejawów jest bardzo ściśle przestrzegany tzw. „Post Niniwitów” (Baʿūtā al-Ninwāyé = błaganie Niniwitów), znany także jako „Post Jonasza”.

pod wpływem nauk proroka⁴³. Mimo, że muzułmanie zajęli te tereny w 637 r., miejsce to pozostawało w rękach chrześcijan jeszcze w drugiej połowie IX w. o czym świadczy notatka o jego remoncie na rozkaz nestoriańskiego patriarchy Sargisa (860–872)⁴⁴. W sto lat później miejsce to funkcjonowało jako meczet i to „meczet Jonasza”, jak nazywa go jerozolimski podróżnik i geograf Al-Mukaddasi (zm. 988). Niewykluczone, że kult (grobu) Jonasza w tym miejscu datować możemy jeszcze na okres przedmuzułmański. Hipotezę taką wysunął Muhammad Amin al-Khatib al-‘Umari (zm. 1788)⁴⁵. Według niego „grobowiec zwieńczony kopułą znajdował się w kościele wewnątrz góry (na której zbudowana jest Niniwa)”. Jest to jednak tekst bardzo późny. Nie można natomiast wykluczyć, że przynajmniej przez jakiś czas w tym samym miejscu funkcjonowały kościół i meczet równoległe⁴⁶.

Al-Mukaddasi pisze:

Na przedmieściach Mosulu jest meczet Jonasza i inne miejsca związane z jego historią. Niedaleko starej Niniwy znajduje się Wzgórze Skruchy (Tallu-Taubah), na którego szczycie znajduje się meczet, a także domy dla pobożnych. [Wszystko] to zostało zbudowane przez Dżamilę córkę Nasira al-Dawli⁴⁷, która je bogato uposażyła. Mówi się, że siedem wizyt w tym miejscu, odpowiada pielgrzymce do Mekki. Nawiedza się je w czwartkowe wieczory. Jest to miejsce, gdzie udali się ludzie [nawróceni przez] Jonasza, kiedy spodziewali się kary Bożej. W odległości niecałych 3 km od tego miejsca znajduje się Źródło Jonasza⁴⁸.

Nieco dokładniejszy opis samego meczetu pozostawił arabski podróżnik i geograf Ibn Battuta (1304–1377)⁴⁹:

Na wzgórzu jest duży budynek z wieloma pokojami i salami, miejscami do ablucji i fontannami, i wszystko to zamknięte jest przez jedne drzwi. W środku budynku jest pomieszczenie, nad którym rozciągnięty jest jedwabny baldachim oraz drzwi ozdobione szlachetnymi kamieniami. Mówi się, że jest to miejsce, gdzie mieszkał Jonasz oraz że mihrab ze świątyni w tym budynku, to miejsce gdzie przeważnie się modlił.

⁴³ Tak twierdzi np. Jakut al-Hamawi (1179–1229, w Mosulu 1214), patrz: Al-Mukaddasi, *Ahsan-t-tagasim Fima Rifati-l-aqalim Al-muqaddasi (The Best Divisions for Knowledge of the Regions by Al-Muqaddasi)*, przeł. i wyd. G.S.A. Ranking i R.F. Azoo, Asiatic Society, Calcutta 1897, 236, przypis 1 oraz: Obay Sa’id Al-Dewachi, *Ġwam’ al-Mwṣl fī Mḥīlf al-ṣwr*, Mosul 2012, s. 94nn.

⁴⁴ John Walker, *Nineveh*, w: Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz, Lucas Van Rompay (red.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, Gorgias Press, Rom 2011, s. 309n.; Ernest Alfred Wallis Budge, *The Book of Governors: The Historia Monastica of Thomas Bishop of Marga*, t. 1, K. Paul Trench, London 1893, s. cii–ciii.

⁴⁵ *Manhal al-Awliġā ‘wa-Mashrab al-Asfiyā’ fī Dhikr Sādāt al-Mawṣil al-Ḥadbā’*, manuskrypt Berlin 9801, fol. 7AB.

⁴⁶ M. Streck uważa, że kościół pełnił swoją funkcję aż do końca okresu kalifatu, a całkowicie przejęty został przez muzułmanów dopiero za panowania Mongołów. Patrz: Michael P. Streck, *Nineveh*, w: M. Thomas Houtsma et al. (red.), *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam (1913–1936)*, t. 1, Brill, Leiden 1960, s. 170.

⁴⁷ Drugi hamanidzki emir Mosulu w latach 314–356 AH (czyli 927–967 AD). Po swojej śmierci ok. 358 AH (969 AD) został pochowany na Wzgórzu Skruchy.

⁴⁸ Al-Mukaddasi, op. cit., s. 236n. Al-Mukaddasi wspomina także o drugim meczecie Jonasza przy źródle niedaleko Balad (op. cit., s. 237). Niemal identyczną notatkę znajdujemy w relacji Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr*, przeł. R.J.C. Broadhurst, A.P.H. Publishing, London 1952, s. 236.

⁴⁹ Ibn Battuta, op. cit., 135nn. Cyt. za: Ernest Alfred Wallis Budge, *By Nile and Tigris*, Murray, London 1920, t. 2, s. 32.

Pierwsza wzmianka o grobie Jonasza w tym miejscu (nie ogólnie o jego kulcie) pochodzi dopiero z roku 767 AH, czyli 1365 kalendarza chrześcijańskiego. Jej autorem jest Dżalal al-Din Ibrahim al-Khtny⁵⁰. Napisał on, że przy okazji renowacji meczetu odnalazł grób proroka Jonasza nad którym kazał wybudować sarkofag oraz kopułę⁵¹.

Kolejne, coraz liczniejsze opisy meczetu Jonasza w pobliżu Mosulu, pochodzą od podróżników i badaczy europejskich. Trzeba jednak podkreślić, że wprawdzie zauważają oni meczet, ale zainteresowani są przede wszystkim ukrytymi pod nim skarbami Niniwy⁵². Mimo to otrzymujemy od nich dość pobieżne, ale ciekawe opisy tego miejsca. Pierwszy z nich pochodzi od Taverniera (1605–1689), który wspomina, że w okolicy Mosulu jest meczet, gdzie, według miejscowej ludności, został pochowany prorok Jonasz:

[...] a tak bardzo czczą oni to miejsce, że nie pozwalają chrześcijanom, aby do niego wchodzili, chyba że prywatnie i za pieniądze. W ten sposób udało mi się tam wejść z dwoma kapucynami, choć najpierw nakazano nam zdjąć buty. W środku meczetu znajdował się grobowiec nakryty perską tkaniną z jedwabiu i srebra. Na jego narożnikach stały wielkie miedziane lichtarze ze świecami, po bokach zwisały z sufitu lampy i muszle⁵³.

Odmienne od pozostałych opisuje to sanktuarium siostra George’a Percy Badgera (odwiedzająca to miejsce razem z bratem w latach 1842–44):

W środku [tej sali] stoi skrzynia czy trumna, mierząca 10 na 5 stóp i wysoka na 5 stóp. Od strony południowej umieszczony jest na niej ogromny turban wykonany z najkosztowniejszych jedwabi i szali. Sama trumna także pokryta jest kosztownymi tkaninami i otoczona jest poręczami zwieńczonymi wielkimi srebrnymi galkami, na których, podobnie jak na ścianach wokoło, powieszono jest mnóstwo haftowanych ręczników i jedwabnych strojów do kąpeli. Ściany ozdobione są także lustrami, kolorową ceramiką i sentencjami z Koranu wykaligrafowanymi w kwiecistym stylu arabskim. W jednym z rogów znajduje się pozłacany dzban i misa, kula francuskiego mydła, grzebień i nożyczki dla proroka Jonasza, który, jak mocno wierzą muzułmanie, wstaje z grobu w godzinach modlitwy i dokonuje ablucji zgodnie ze szczegółowymi wskazaniem ich prawa. Sami muzułmanie zasadniczo uważają sam grób za przedmiot nazbyt święty, żeby się do niego zbliżyć i w większości zadawałają się spoglądaniem na niego poprzez zakratowane okno w ścianie meczetu⁵⁴.

⁵⁰ Ğlāl al-Dīn Abrahīm al-Ĥtnī (zm. 1365 AD).

⁵¹ Oryginał manuskryptu Ğlāl al-Dīn Abrahīm al-Ĥtnī znajduje się w Stambule. Świadczenia o istnieniu sanktuarium proroka Jonasza przed zdobyciem Mosulu przez Tamerlana patrz rękopisy: T.Ĥ. Al-’mrī: *Al-Tar al-ġlīla fī Hwadī al-Arđā* oraz *Mnhl al-awliā’ w Mšrb al-asfī’ fī Dkr Sadat al-Mwśl al-Ĥdba*, znalezione w bibliotece Mĥmwūd T.B. al-Ğlīlī w Mosulu.

⁵² Claudius James Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh*, t. 2, James Duncan, London 1836, s. 30–33 oraz George Percy Badger, *The Nestorians and their rituals*, t. I, Joseph Masters, London 1952, s. 85.

⁵³ Jean-Baptist Tavernier, *Collections of Travels through Turkey into Persia, and the East-Indies*, Moses Pitt, London 1684, s. 71. Kolejne opisy lub notatki dotyczące meczetu Jonasza w Mosulu pochodzą z połowy XVIII w. Patrz: D. Lanza, *Al-Mwśl fī al-Ğīl al-Ĥamm Ašr* („Mosul in the Eighteenth Century”), przeł./wyd. R. Bidāwid, Mosul 1951, s. 18n. Przy okazji można wspomnieć, że przy meczecie funkcjonowała w tym czasie, słynna później szkoła, o której wspomina przytaczany już Ğlāl al-Dīn Abrahīm al-Ĥtnī (zm. 1365).

⁵⁴ G.P. Badger, op. cit., s. 85n.

Powyższy opis meczetu uzupełnia Badger informacją o wspomnianym już na wstępie patriarche „Hnan Yeshua” (ok. 686 r. AC), który wg XIV-wiecznej relacji Bar Saliby (lub Ibn Sleewa) rezydował w konwencie proroka Jonasza⁵⁵. Kiedy patriarcha zmarł został tam pochowany w hebanowej trumnie. Trumnę tę miano otworzyć 650 lat później, a ciało patriarchy miało się zachować w stanie nietkniętym, tak jakby ledwie spał. Bar Saliba (zm. ok. 1340) miał to wszystko widzieć na własne oczy i jak twierdzi, jeśli ktoś nie wierzy, sam może się naocznie przekonać o prawdziwości jego słów⁵⁶.

Odwiedzający to miejsce Austen Henry Layard i wielu innych chciało meczet Jonasza po prostu zburzyć⁵⁷. William Ainger Wigram pisze w swoich wspomnieniach:

można tylko zgrzytać zębami z zawiści i gniewu, jeśli uświadomimy sobie, że ulubiony pałac Esarhaddona znajduje się pod tym miejscem. Pałac króla, którego mniejsza rezydencja kryła najwspanialsze z dotychczas znanych, skarby sztuki asyryjskiej. I te jego arcydzieła nie mogą być odkryte, z powodu meczetu Nebi Yunus (czyli Nabi Junis, uwaga red.).

Nieco dalej Wigram podaje informacje dotyczące historii sanktuarium:

Meczet jest w rzeczywistości starym kościołem nestoriańskim, który był katedrą w czasach kiedy istniał niezależny patriarchat w Mosulu. W sarkofagu pochowany jest Jan Kulawy⁵⁸, zany patriarcha z XIII w., który teraz otrzymuje pośmiertną rekompensatę za trudy życia, jako żydowski prorok i muzułmański święty. Czcigodny Jan Kulawy był za życia przyjacielem wiedzy i nauki, jakąż musi być dla tego starego człowieka męczarnią myśl, że jego ciało stało się przeszkodą dla obu⁵⁹.

Z czasem do opisów meczetu wkrada się coraz więcej szczegółów. Np. Harry Charles Luke pisze: „nie więcej prawdziwe niż ciało Jonasza są pozostałości po jego wielorybie, które wiszą nad grobowcem [...] składają się na nie trzy fragmenty „miecz” (jeśli jest to właściwe określenie) miecznika, pokazywane tutaj jako pozostałości szkieletu cierpiącego na mdłości monstrem”⁶⁰. W międzyczasie szczątki te zaginęły (albo H.C. Luke przekazał nieprawdziwą wiadomość). Przez jakiś czas pokazywano pielgrzymom ząb wieloryba,

⁵⁵ Ibidem, s. 401.

⁵⁶ Suleiman Saigh, *History of the Iraqi City of Mosul*, t. 3, Gorgias Press LLC, Piscataway 2008, s. 89.

⁵⁷ Austen Henry Layard, *Discoveries in Nineveh and Babylon*, Putnam, New York 1853, s. 596–598. Michael Streck (dwie wizyty w latach 1927–1928), Helmuth von Moltke i Jean-Michele Fiey zgodnie uważają, że w murach meczetu Jonasza znajdują się groby nestoriańskich świętych Mar Jonan i Mar Yesuzeka, a także patriarchy Henaniszto I, a cenotaf Jonasza jest najprawdopodobniej grobowcem jednej z tych osób. Hipotezę tę podtrzymuje także Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, E.S. Mittler, Berlin 1873, s. 240; Jean-Michele Fiey, *Mossoul chrétienne. Essai sur l'histoire, l'archéologie et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossoul*, L'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, Beyrouth 1959, s. 33.

⁵⁸ Prawdopodobnie ma on na myśli patriarchę Henaniszto I (Kulawego) z VII w.

⁵⁹ William Ainger Wigram, *The Cradle of Mankind; Life in Eastern Kurdistan*, A&C Black, London 1922, s. 84n.

⁶⁰ Ibn Battuta, op. cit., t. IV, s. 135. Patrz: Harry Charles Luke, *Mosul and its Minorities*, Gorgias Press, London 1925, s. 34n.

ale potem zaginał i on. W 2008 roku Armia Amerykańska przekazała miejscowemu imamowi replikę zęba kaszalota⁶¹.

W relacjach niemal wszystkich podróżników europejskich pojawia się uwaga o zakazie wchodzenia do tego miejsca przez chrześcijan (oraz żydów). Zakaz taki odnotowywany jest jeszcze na początku XX w.⁶², co ciekawe z tego samego okresu pochodzi notatka Budge'a informująca, że wbrew tradycji muzułmańskiej, miejscowi chrześcijanie wierzą, że prorok Jonasza zmarł i został pochowany w Palestynie⁶³.

Po II wojnie światowej okolice Nabi Junis badane było przez irackich archeologów Mohammeda Ali Mustafę, Tariqę Madhloomę, Manhalma Jabr, w roku 1954 Fuada Safara i Muhammada Ali Mustafę, w latach 1987–1990 Dawida Stronacha (University of California at Berkeley). Wszystkie one jednak dotyczyły pozostałości asyryjskich w tym miejscu.

24 lipca 2014 bojownicy ISIS spełnili marzenie Layarda oraz wielu innych asyriologów. Najpierw nakazali wszystkim modlącym się w meczecie Nabi Junis opuszczenie sanktuarium, potem przez godzinę układali ładunki wybuchowe, a następnie je zdetonowali. Siła wybuchu zniszczyła niemal cały, odbudowany i pięknie zagospodarowany w czasach Saddama Husajna kompleks sanktuarium. Ciężkie maszyny budowlane usunęły w ciągu kolejnych dni pozostałości po eksplozji.

Niewykluczone, że także to wydarzenie wpłynęło na postawę mieszkańców Maszhadu, skłaniając ich do wyparcia się pamięci o grobowcu proroka Jonasza. W jego lokalizację w tej miejscowości wierzone przez ponad 1600 lat od czasów św. Hieronima, łącząc miejsce pochówku proroka z miejscem jego narodzin, biblijnym Gat-Hefer. Trudno się jednak dziwić mieszkańcom niewielkiego palestyńskiego miasteczka, którzy nawet bez dodatkowych zatargów z ortodoksyjnymi żydami (patrz Halhul), na co dzień muszą borykać się z niemałymi problemami ludności palestyńskiej zamieszkałej na terenie Izraela. Z drugiej strony, z Galilei jest niedaleko do Syrii, gdzie od paru lat zainspirowani ideami wahabizmu bojownicy ISIS masowo niszczą naruszające w ich przekonaniu zakaz bałwochwalstwa grobowce i meczety zbudowane nad grobami ważnych dla islamu postaci. Agresywne reakcje na poszukujących śladów grobu Jonasza w Maszhadzie wynikają prawdopodobnie nie tylko ze zwykłych ludzkich obaw, ale paradoksalnie, także z troski o największy skarb miasteczka – grób Jonasza.

BIBLIOGRAFIA

- ‘Alī Ibn Abī Bakr Harawī (zm. AD 1215), *Guide des lieux de pèlerinage (Al-Ishārāt ilā Ma’rifat Al-Ziyārāt)*, tłum. i wyd.: Janine Sourdel-Thomine, Institut Français de Damas, Damas 1957.
- Al-Dewachi Obay Sa’id, *Ġwam‘ al-Mwśl fī Mḥtlf al-‘šwr*, Mosul 2012.
- Al-‘mrī T.Ḥ., *Al-Ṭar al-ġlīla fī Ḥwadṯ al-Arḍā* – manuskrypt w bibliotece Mḥmwd T.B. al-Ġlīlī w Mosulu.
- Al-‘mrī T.Ḥ., *Mnhl al-awlīa’ w Mšrb al-asfī’ fī Dkr Sadat al-Mwśl al-Ḥdba* – manuskrypt w bibliotece Mḥmwd T.B. al-Ġlīlī w Mosulu.

⁶¹ gatesofnineveh.wordpress.com/2014/07/11/what-is-the-tomb-of-the-prophet-jonah/ [24.08.2015]. Przekazanie miało miejsce 30.11.2008.

⁶² O mniejszych lub większych problemach z wejściem do meczetu Nabi Junis dla nie-muzułmanów dowiadujemy się z różnych relacji aż do połowy XX w. Mimo utrudnień wielu badaczom udało się wejść do środka (patrz relacje: Tavernier, Moltke, siostra Badgera, Layard, Hyvernat i Müller-Simonis, Streck i in.).

⁶³ E.A.W. Budge, *By Nile and Tigris*, op. cit., t. 2, s. 35n.

- Al-Mukaddasi, *Ahsanu-t-tagasim Fima Rifati-l-aqalim Al-muqaddasi (The Best Divisions for Knowledge of the Regions by Al-Muqaddasi)*, przeł. i wyd. G.S.A. Ranking i R.F. Azoo, Asiatic Society, Calcutta 1897.
- Al-Natsheh Yusuf, *Mosque of Nabi Yunus (Prophet Jonah)*, w: *Discover Islamic Art*, Museum With No Frontiers, www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;pa;Mon01;12;en
- Albright William Foxwell, *New Israelite and Pre-Israelite Sites: The Spring Trip of 1929*, „Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, 35 (Oct., 1929), s. 1–14.
- Avi-Yonah Michael, *Map of the Roman Palestine*, Government of Palestine, London–Oxford 1940.
- Badger George Percy, *The Nestorians and Their Rituals*, t. I, Joseph Masters, London 1952.
- Baumer Christoph, *The Church of the East*, I.B. Tauris, London 2006.
- Benjamin z Tudeli, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, tłum. A. Asher, New York 1907, t. 1 www.sacred-texts.com/jud/mhl/mhl20.htm.
- Budge Ernest Alfred Wallis, *By Nile and Tigris*, t. 2, Murray, London 1920.
- Budge Ernest Alfred Wallis, *The Book of Governors: The Historia Monastica of Thomas Bishop of Marga*, t. 1, K. Paul Trench, London 1893.
- Carmoly Eliakim, *Itinéraires de la Terre Sainte des XIIIe, XIVe, XVe, XVIe et XVIIe siècle, traduits de l'hébreu, et accompagnés de tables, de cartes et d'éclaircissements*, A. Vandale, Bruxelles 1847.
- Conder Claude Reignier, Kitchener, Horatio Herbert (et al.), *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orthography, Hydrography, and Archaeology*, t. 3, Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1881.
- Dapper Olfert, *Exoticus Curiosus Das ist, des viel-belesenen Hn. Odoardi Dapperi Africa- America- und Asiatische Curiositäten, So in den Drey Haupt-Theilen der Welt verwundernd vorkommen*, „Palaestinae oder gelobten Lande, Galilaea, Judaea und Idumaea”, t. 2 „Asia”, Rohrlach, Frankfurt–Leipzig 1718.
- Dauphin Claudine, *La Palestine byzantine, Peuplement et Populations*, BAR International Series 726 (po francusku), t. 3: „Catalogue”, British Archaeological Reports, Oxford 1998.
- Doubdan Jean, *Le voyage de la Terre-sainte*, Clousier, Paris 1657.
- Ecclesiastes Rabbah* (Kohélet Rabbah), www.sefaria.org/Kohélet_Rabbah?lang=bi.
- Eisenstein Julius [Juda] David (wyd.), *A Compendium of Jewish Travels*, Y.D. Aizenshtain, New York 1926.
- Fiey Jean-Michele, *Mossoul chrétienne. Essai sur l'histoire, l'archéologie et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossoul*, L'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, Beyrouth 1959.
- Genesis Rabba* (B'reshit Rabba), Translated into English with Notes, Glossary and Indices under the editorship of Rabbi Dr. H. Freedman, B.A., Ph.D. and Maurice Simon, M.A., Stephen Austin and Sons, LTD., The Soncino Press, London 1939.
- Guérin, Victor, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine*, Imprimé par autorisation de l'empereur à l'Impr. impériale, Paris 1869, 1880.
- Hawari, M. (et al.), *Pilgrimage, Sciences and Sufism: Islamic Art in the West Bank and Gaza*, Museum With No Frontiers 2014.
- Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa. 1325–1354*, tłum. S. Lee, Psychology Press, London 1829.
- Ibn Faḍl Allāh al-'Umarī, *Masālik al-Abṣār fī Mamālik al-Amṣār*, t. I, al-Qāhira 1924.
- Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr*, przeł. R.J.C. Broadhurst, A.P.H. Publishing, London 1952.
- Ish-Shalom Mordechai, *Qivrey Avōt: le-Heqer Mesorot ha-Qevarim ha-Ivriyyim be-'Ereṣ Yisra'el*, Jerusalem 1948.
- King Archdale, *The Rites of Eastern Christendom*, t. 2, Gorgias Press, Rom 1948.
- Lanza D., *Al-Mwṣl fī al-Ġīl al-Ṭamn Aṣr*, R. Bidāwid (przeł./wyd.), Mosul 1951.
- Laurent J.C.M. (wyd.), *Peregrinatores Medii Aevi Quattuor*, Leipzig 1864.
- Layard Austen Henry, *Discoveries in Nineveh and Babylon*, Putnam, New York 1853.
- Le Strange Guy, *Palestine under the Moslems; a Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500. Translated from the Works of the Mediaeval Arab Geographers*, A.P. Watt, London 1890.
- Luke Harry Charles, *Mosul and its Minorities*, Gorgias Press, London 1925.
- Mader Andreas Evaristus, *Altchristlichen Basiliken und Lokaltraditionen in Südjüdäa*, Ferdinand Schöningh, Padeborn 1918.

- Marmardji Augustin Sébastien, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, J. Gabalda et Cie, Paris 1951.
- Miszna, traktaty: *P. Kil'ayim*, *P. Ketubot*, *P. Shevi'it*.
- Moltke von Helmuth, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, E.S. Mittler, Berlin 1873.
- Muhammad Amin al-Khatib al-'Umari, *Manhal al-Awlijā' wa-Mashrab al-Asfiyā' fi Dhikr Sādāt al-Mawṣil al-Ḥadbā'*, manuskrypt Berlin 9801, fol. 7AB.
- Nasir-I-Khusrau, *Diary of a Journey Through Syria and Palestine*, G. Le Strange (przeł.), The Palestine Pilgrims' Text Society, t. 4, 1888.
- Reed Jonathan L., *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence*, Trinity Press International, Harrisburg 2002.
- Rich Claudius James, *Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh*, t. 2, James Duncan, London 1836.
- Robinson Edward, *Later Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions*, Crocker, Boston 1856.
- Saigh Suleiman, *History of the Iraqi City of Mosul*, t. 3, Gorgias Press LLC, Piscataway 2008.
- Schwarz Joseph Rabbi, *Descriptive Geography and Brief Historical Sketch of Palestine*, A. Hart, Philadelphia 1850.
- Sepp Johann Nepomuk, *Neue hochwichtige Entdeckungen auf der zweiten Palästinafahrt*, t. 2, Huttler, München 1896.
- Sharon Moshe, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, t. 5: H–I, Brill, Leiden 2013.
- Streck Michael P., *Nineveh*, w: M. Thomas Houtsma et al. (red.), *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam (1913–1936)*, t. 1, Brill, Leiden 1960.
- Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza (Commentarius in Ionam)*, tłum. L. Gładyszewski, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.
- Tamari Shemuel, *The Nabi Yunus Masjid in Halhul (Judea): an Investigation of the Prophet Yonah Cult in Islam*, „Annali”, Istituto Universitario Orientale, 1984, 44,3, s. 373-397.
- Tavernier Jean-Baptist, *Collections of Travels through Turkey into Persia, and the East-Indies*, Moses Pitt, London 1684.
- Walker John, *Nineveh*, w: Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz, Lucas Van Rompay (red.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, Gorgias Press, London 2011.
- Wigram William, Ainger, *The Cradle of Mankind; Life in Eastern Kurdistan*, A&C Black, London 1922.
- Wilson John, *Lands of the Bible*, t. 1, William Whyte and Co., Edinburgh 1847.
- Zvi Gal, *Lower Galilee during the Iron Age*, Eisenbrauns, Winona Lake 1992.

Źródła internetowe

- gatesofnineveh.wordpress.com/2014/07/11/what-is-the-tomb-of-the-prophet-jonah/
- hasło *Mashhad (Israel)*: [ar.wikipedia.org/wiki/المشهد_\(قريّة\)](http://ar.wikipedia.org/wiki/المشهد_(قريّة))
- www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2109&mag_id=119
- www.halhul-city.ps/site/index.php/2010-01-10-07-53-47
- www.halhul-city.ps/site/index.php/2010-01-11-06-02-14
- www.maskawaih.com/v3/blog/2013/02/28/what-was-jerusalem-worth/comment-page-1